

УДК: 94(477):316.647.6

Б. В. Паска

ORCID: 0000-0002-5452-5254

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

B. V. Paska

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

**ЗАХОДИ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ЩОДО ПРИПИНЕННЯ
ПРОТЕСТНОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ-
ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У 1970-Х РР.**

***Measures of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR
to Stop the Protest Activity of Ukrainian Dissidents-Political Prisoners in the 1970s***

У статті на основі доповідних записок Комітету державної безпеки (КДБ) аналізуються основні цілі політики цього карального органу щодо українських політв'язнів у 1970-х рр. Виокремлено та охарактеризовано конкретні методи боротьби проти ув'язнених дисидентів. Автор приходить до висновку, що основними завданнями політики КДБ у питанні політв'язнів були обмеження та припинення їх протестної активності, ізоляція від зовнішнього світу, компрометування лідерів руху спротиву, а в перспективі – повне «перевиховання». Верхівка КДБ прагнула зробити режим ув'язнення дисидентів якомога більш жорстким і нестерпним. Проте режиму не вдалось перетворити політв'язнів на слухняних «гвинтиків» радянської системи.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), український дисидентський рух, політв'язні, мордовські колонії, пермські колонії, Владимирська тюрма.

The purpose of the study is establishing the main goals of the policy of the State Security Committee (KGB) in the issue of political prisoners in the 1970s, to identify and characterize specific methods of suppression of imprisoned Ukrainian dissidents. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, comprehensiveness, continuity, historicism. The methods of analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, method of typology are used in the work. In order to establish the identities of KGB agents, the method of comparison and juxtaposition of information from different sources was used. The scientific novelty is due to the introduction into scientific circulation of a set of little-known documents from the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (GDA SBU), which allow to reveal the main features of the KGB policy on Ukrainian political prisoners.

The article for the first time provides a comprehensive analysis of the main methods used by KGB officers in confronting with dissidents.

The author concludes that the KGB played a key role in the system`s fight against Ukrainian dissidents in prisons. The main tasks of the KGB policy on the issue of political prisoners were to limit and stop their protest activity, their isolation from the outside world, discrediting of the leaders of the resistance movement, and in the long run – complete "re-education" of dissidents. The top Ukrainian republican KGB sought to make the regime of imprisonment of dissidents as harsh and intolerable as possible. All methods of the KGB`s struggle against Ukrainian political prisoners can be divided into two groups: operational and propaganda. Operational methods included: recruitment and subsequent use of the agency; transfer of dissidents to prison, cell-type facilities and solitary confinement, disciplinary actions; searches in the cells; transfer of prisoners to the KGB pre-trial detention centers in the USSR; work with relatives of dissidents; discrediting prisoners, etc. Among the second group of methods can be distinguished primarily the sending to correctional labor colonies of special operational and propaganda groups. The use of this methods had only some tactical success, but failed to completely stop the protests of Ukrainian dissidents in prisons. The regime failed to turn political prisoners into obedient "cogs" of the Soviet system.

Keywords: State Security Committee (KGB), Ukrainian dissident movement, political prisoners, Mordovian colonies, Permian colonies, Vladimir Prison.

У результаті «великого погрому» українського дисидентства та реалізації секретної справи Комітету державної безпеки (КДБ) «Блок» у 1972 – 1973 рр. багато активних учасників середовища шістдесятницького правозахисту в Україні було піддано різного роду репресіям. Їх абсолютну більшість було засуджено на різні терміни ув'язнення у колоніях особливого та суворого режиму. Тому в наступні роки лінія протистояння між режимом і дисидентами змістилась із території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) до «політичних» мордовських та пермських колоній, а також Владимирської тюрми. Ув'язнені дисиденти постійно виступали проти суворих умов утримання, писали заяви і скарги на адресу радянських органів влади та міжнародних організацій, передавали їх на волю через спеціально налагоджені

для цього канали, проводили індивідуальні та групові голодування, боролися за статус політв'язня, демонстративно порушували режим утримання. Така активність в'язнів не влаштовувала радянську владу, завдаючи їй значних репутаційних втрат. У свою чергу режим прагнув повного «перевиховання» дисидентів, перетворення їх із противників на активних чи пасивних співучасників радянського проекту. Задля цього під керівництвом КДБ було розроблено цілий комплекс заходів, які проводилися у середовищі політв'язнів під час їх перебування у місцях позбавлення волі.

Умови побуту ув'язнених дисидентів, різні аспекти їх боротьби проти режиму неодноразово ставали предметом дослідження у працях істориків Георгія Касьянова (Касьянов, Г., 2019, с. 187–195), Енн Епплбом (Епплбом, Е., 2010, с. 408–425), Ярослава Секо (Секо, Я., 2013, с. 98–105), Василя Деревінського (Деревінський, В., 2016, с. 116–145), Валерія Островського (Островський, В., 2015, с. 98–116). Проте практично поза увагою дослідників українського дисидентства залишились окремі аспекти репресивної політики влади щодо політв'язнів та роль КДБ у практиці придушення руху опору в місцях позбавлення волі. Зокрема, Г. Касьянов вважав тиск на політв'язнів справою рук «табірної адміністрації» або «системи» у широкому розумінні, не зауважуючи і не виокремлюючи значення КДБ у цих процесах (Касьянов, Г., 2019, с. 189–195). Значна кількість матеріалів із даної проблематики, які складають джерельну базу статті, знаходиться у фонді 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Метою статті є встановлення основних цілей політики КДБ щодо політв'язнів у 1970-х рр., виокремлення і характеристика конкретних методів боротьби проти ув'язнених українських дисидентів. Методологічною основою статті слугували принципи об'єктивності, всебічності, наступності, історизму. У роботі використано методи аналізу і синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, метод типологізації. Задля встановлення особистостей агентів КДБ використано метод порівняння та співставлення інформації з різних джерел. Наукова новизна зумовлена введенням до наукового обігу комплексу маловідомих документів із Галузевого державного архіву Служби безпеки

України (ГДА СБУ), які дозволяють під новим кутом зору розкрити основні особливості політики КДБ у питанні українських політв'язнів. У статті вперше здійснено комплексний аналіз основних методів, які використовувалися працівниками КДБ у протистоянні з дисидентами.

Стратегічною ціллю політики радянського режиму та КДБ щодо політв'язнів було їх повне «перевиховання». Як відзначав дослідник Сергій Єскельчик, радянському проекту була властива віра в те, що політичне виховання з часом перетворює свідомість конкретної людини (Єскельчик, С., 2018, с. 82). Результатом «перевиховання» мала бути повна відмова інакодумців від своїх поглядів і переконань (в ідеалі – публічна), визнання ними своїх колишніх «помилочок» та повна лояльність до радянської дійсності після майбутнього виходу на волю. Задля досягнення цієї мети виокремлювалися ряд тактичних завдань: попередження, обмеження та повне припинення антирежимної боротьби дисидентів у місцях ув'язнення, їх повна ізоляція від однопідданих на волі, перекриття нелегальних каналів передачі документів та інформації в Україну та за кордон, постійний оперативний контроль за діяльністю ув'язнених, профілактичний і виховний вплив, їх «ідейне роззброєння» шляхом розвінчання «українського буржуазного націоналізму», вербування їх у ролі агентів КДБ. У разі категоричної відмови окремих дисидентів змінювати свої переконання та йти на співпрацю із працівниками КДБ на першочерговий план виходило завдання їх компрометації в першу чергу в середовищі політв'язнів, а також на волі та за кордоном.

Конкретні спрямовані проти політв'язнів заходи координувалися 5-м Управлінням КДБ при Раді Міністрів (РМ) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Основний масив роботи здійснювався силами КДБ при РМ УРСР у тісному контакті із «місцевими» КДБ при РМ Мордовської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР) та Управління Комітету державної безпеки (УКДБ) Пермської області Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 79). Адже саме на території цих адміністративних одиниць знаходилися «політичні» виправно-трудова колонії (ВТК), де утримувалися

засуджені дисиденти. У тому випадку, якщо конкретний політв'язень був репресований поза межами Києва, задіявалися також працівники «зацікавленого» УКДБ тієї чи іншої області УРСР (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1044, арк. 153). До пропагандистської роботи у ВТК, де перебували політв'язні, залучалися можливості обласних комітетів Комуністичної партії України (КПУ), переважно із західних областей УРСР (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1026, оп. 3, арк. 227). Усі заходи відбувалися за цілковитої згоди, підтримки та сприяння Центрального комітету (ЦК) КПУ та керівництва КДБ при РМ СРСР (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 165; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1052, арк. 57).

Періодично верхівка КДБ проводила наради задля вдосконалення своєї роботи проти українських політв'язнів. Зокрема, у вересні 1973 р. за згоди КДБ при РМ СРСР у Києві відбулася робоча зустріч з ініціативи місцевого республіканського КДБ, серед учасників якої були представники 5-го Управління КДБ при РМ СРСР, мордовського і пермського управлінь КДБ з метою розроблення додаткових заходів щодо виявлення і припинення антирадянської діяльності засуджених. На ній, серед іншого, обговорювався план задокументувати антирежимні акції дисидентів у колоніях, а згодом через судові інстанції переглянути режим утримання лідерів протестного руху (зокрема, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Олеса Сергієнка та ін.) та перевести їх для подальшого відбуття терміну в тюремні умови (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1027, арк. 231). Як показали подальші події, у повному обсязі цей план реалізовано не було. Наступна робоча зустріч такого ж типу, яка відбулася у вересні 1975 р., очевидно, була зумовлена активізацією у ВТК руху за статус політв'язня (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1046, арк. 17). Досить масштабну нараду за участю керівних і оперативних працівників КДБ України, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, Вірменії, УКДБ Московської, Ленінградської, Владимирської і Пермської обл. було проведено загальносоюзним КДБ у центрі Мордовської АРСР м. Саранськ 19–22 липня 1977 р. На ній обговорювались практичні питання подальшого покращення взаємодії та вдосконалення оперативної, профілактичної та виховної роботи щодо політв'язнів (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7,

спр. 1062, арк. 204). У зв'язку із наближенням завершення термінів ув'язнення ключових, на думку КДБ, об'єктів справи «Блок» Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Василя Стуса та ін. у червні 1978 р. у м. Курган було проведено робочу зустріч «зацікавлених» органів держбезпеки, де було вироблено заходи щодо подальшої боротьби із активністю українських дисидентів (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1070, арк. 221).

У 1960-х рр. українські політв'язні утримувалися переважно в колоніях Дубравної виправно-трудової установи (ВТУ) на території Мордовської АРСР. Керівництво КДБ при РМ УРСР було не задоволене умовами, в яких знаходилися дисиденти, вважаючи їх занадто ліберальними, тобто такими, що дають можливість активно продовжувати «ворожу» діяльність, займатись вільним обміном думок і досвідом боротьби, написанням «антирадянських» документів. У доповідних записках на адресу союзного центру голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук відзначав, що умови Дубравної ВТУ сприяють політв'язням «...вести активну роботу по створенню націоналістичних угруповань, по здійсненню негативного впливу на тих ув'язнених, хто стає на шлях виправлення» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1003, арк. 11). На протязі 1966–1972 рр. в Дубравній ВТУ було написано 37 найменувань документів антирадянського характеру, чимало із яких було передано на волю і за кордон. Ще у 1967 р., невдовзі після «першої хвилі» арештів української інтелігенції, КДБ при РМ УРСР двічі піднімав питання про розподіл ув'язнених діячів українського національного руху по різних колоніях на всій території СРСР. Проте ця пропозиція тоді не знайшла підтримки зі сторони союзного керівництва (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1003, арк. 10–13). У січні 1972 р. В. Федорчук вкотре звернувся на адресу КДБ при РМ СРСР із проханням створити ще декілька відділень при існуючих ВТУ Міністерства внутрішніх справ, де можна би було розподіляти засуджених за «політичними» статтями з метою уникнення їх концентрації в одному місці (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1003, арк. 14). Очевидно, це прохання призвело до того, що центр дозволив розміщення українських політв'язнів також у Скальнинській ВТУ на території Пермської області РРФСР.

Тим не менше, у другій половині 1972 р., коли до Дубравної та Скальнинської ВТУ почали прибували жертви «великого погрому» – так званої «другої хвилі» арештів українських дисидентів, протистояння режиму в колоніях значно активізувалося. Як свідчать доповідні записки КДБ при РМ УРСР, особливо діяльними у сфері антирежимної боротьби наприкінці 1972 та в 1973 рр. були Іван Гель, Василь Стус, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, Данило Шумук, Ігор та Ірина Калинці, Ніна Строката, Олесь Сергієнко, Святослав Караванський, Левко Лук'яненко, Олекса Різників, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, Тарас Мельничук та ін. (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 229). Реакцією КДБ була пропозиція про перегляд існуючої практики трудового «перевиховання» в'язнів задля збільшення їх фізичної навантаженості. На думку В. Федорчука, робота засуджених у мордовських і пермських колоніях (пошиття рукавиць, виготовлення дерев'яних корпусів для настінних годинників, виготовлення пружин для терморегуляторів та прасок) була занадто легкою та давала їм можливість займатися антирадянською діяльністю (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1027, арк. 231–232). Проте навіть після збільшення трудового навантаження дисиденти не припинили боротьби, а навпаки, активізували рух за статус політв'язня. Тому у липні–серпні 1976 р. керівництво республіканського КДБ двічі ставило перед ЦК КПУ питання щодо розподілу засуджених дисидентів невеликими групами по різних ВТК, в т. ч. на території УРСР. Вважалося, що розміщення політичних в'язнів у середовищі засуджених за кримінальні злочини буде сприяти припиненню їх активності та більш успішному «перевихованню» (ГДА СБУ, оп. 7, ф. 16, спр. 1053, арк. 79; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1054, арк. 125). Проте, очевидно, чіткої згоди на такий крок зі сторони першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького КДБ не отримало.

Що стосується загальної кількості українських політв'язнів, які перебували в Дубравній і Скальнинській ВТУ у першій половині – середині 1970-х рр., то вона, незважаючи на репресії проти дисидентів, поступово зменшувалася. Основною причиною цього було завершення термінів засуджених ще в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. членів

Організації українських націоналістів (ОУН) та бійців Української повстанської армії (УПА). Якщо вірити доповідним запискам КДБ, станом на серпень 1973 р. у мордовських та пермських колоніях перебувало 347 учасників українського національного руху (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1027, арк. 227). У липні 1976 р. тут утримували вже 257 українців, із них 184 були діячами ОУН та УПА, а бл. 50–60 – представниками «молодшого» покоління інакодумців (ГДА СБУ, оп. 7, ф. 16, спр. 1053, арк. 80).

КДБ займався постійним оперативним наглядом за дисидентами у місцях ув'язнення, отриманням про них цінної інформації, вивченням їх поведінки, безпосереднім впливом на діяльність. Особливу роль у цих процесах відігравали завербовані із числа в'язнів агенти. Як правило, їх вербували у колоніях відряджені з України оперативні працівники республіканського КДБ під час профілактичних бесід із дисидентами. Загальна кількість агентів КДБ у колоніях була незначною. Станом на червень 1974 р. працівникам КДБ вдалося завербувати тільки 12 агентів з числа українських політв'язнів у мордовських та пермських колоніях (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 182). Протягом 1975–1976 рр. в результаті 22 виїздів оперативних працівників КДБ України та більше 150 профілактичних бесід тільки із 9-ма в'язнями було встановлено оперативний контакт та піддано вербуванню (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1054, арк. 122). У доповідних записках на адресу керівництва союзного КДБ В. Федорчук неодноразово скаржився на слабкість агентурних позицій у середовищі ув'язнених дисидентів, особливо у жіночому відділенні Дубравної ВТУ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 182). В умовах ув'язнення агентам було значно важче увійти в довіру до політв'язнів, ніж на волі. Зокрема, на початку 1974 р. В. Чорновіл у розмові з інформатором КДБ заперечував свою провідну роль у редагуванні самвидавного часопису «Український вісник» (1970–1972 рр.) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1032, арк. 98). Імовірно, журналіст не до кінця довіряв співрозмовнику або свідомо говорив йому неправду, підозрюючи останнього у причетності до КДБ.

Завданнями агентів було виявлення настроїв у середовищі дисидентів, їх намірів і планів щодо організації протестних акцій, розкриття каналів передачі

інформації та документів на волю (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 181–183). Після отримання відповідної інформації агенти зустрічалися із відрядженими до ВТУ працівниками КДБ з України і робили відповідні доноси. Особливою активністю та ефективністю виділялися агенти під кодовими іменами «Роксолана», «Травневий», «Ступій», «Кудря», «Данко», «Сагайдачний», «Ільїн», «Орехов». Зокрема, у оперативній розробці В. Чорновола із 1974 р. брав участь завербований у колонії агент «Ступій», якому вдалося увійти в довіру до журналіста. Зокрема, у середині 1974 р. цей агент надав інформацію про те, що В. Чорновіл дійсно був одним із редакторів «Українського вісника» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 184). У Скальнинській ВТУ у 1975 р. агенти «Кудря», «Ільїн» та «Орехов» повідомляли працівників КДБ про підготовку І. Світличним, З. Антонюком, І. Калинцем та ін. матеріалів літературного альманаху, який призначався для передачі на волю. Також агенти доповідали про те, що матеріали із ВТУ передавалися або через в'язнів, термін яких закінчувався, або під час побачень із родичами шляхом ковтання спеціально виготовлених контейнерів із рукописами (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 72).

Зважаючи на відсутність у архівах картотеки агентури КДБ, встановити справжні імена агентів складно. Проте в окремих випадках це можна зробити шляхом співставлення інформації у документах КДБ про агентів під кодовими іменами із фактами біографії реальних в'язнів. Наприклад, у червні 1974 р. у доповідній записці КДБ йдеться про підставу у жіноче відділення Дубравної ВТУ агента «Роксолани», яка була засуджена за кримінальний злочин та мала певні контакти із дисидентським середовищем у м. Київ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 182). У березні 1975 р. повідомлялось про періодичні зустрічі агента «Роксолани» із оперативними працівниками КДБ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 80). А у квітні 1977 р. В. Федорчук звертався особисто до В. Щербицького із проханням про помилування такої собі Діденко Зої Олександрівни 1949 року народження, яка була засуджена у листопаді 1973 р. за співучасть в умисному вбивстві до 8 років позбавлення волі. У його доповідній записці, зокрема, говорилося: «У 1974 році ДІДЕНКО була спеціально етапована

в Дубравну ВТУ для використання в оперативному вивченні засуджених об'єктів справи «Блок» СВІТЛИЧНОЇ, КАЛИНЕЦЬ, ШАБАТУРИ, СЕНИК та інших. Надаючи допомогу органам КДБ, ДІДЕНКО зуміла увійти в довіру до названих держзлочинців, надала ряд матеріалів про процеси у цьому середовищі, заплановані антисупільні акції, ворожі наміри окремих із них, в результаті чого вживалися заходи щодо їх своєчасного припинення». В. Щербицький погодився із пропозицією голови КДБ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1059, арк. 303–304). Порівнявши матеріали кількох документів КДБ, можна зробити висновок, що агентом «Роксоланою» могла бути саме З. Діденко.

Із агентом «Травневим» була пов'язана ціла спецоперація органів держбезпеки. Його було завербовано у першій половині 1974 р. з метою розробки засудженого лідера підпільної організації Український національно-визвольний фронт (УНВФ) Зоряна Попадюка. Досить швидко агент зумів увійти в довіру до З. Попадюка, надав КДБ цінну інформацію про його діяльність. У червні 1974 р. документи КДБ повідомляли, що «Травневому» залишилося відбувати покарання менше року. Після звільнення планувалося ввести його в розробку об'єктів справи «Блок» на волі за допомогою рекомендації З. Попадюка (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 183). Вже у березні 1975 р. керівництво КДБ при РМ УРСР рапортувало про успіх спецоперації щодо «Травневого», якого таки вдалося підставити дисидентам на волі (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 80). Події, пов'язані із цим агентом, перекликаються із фактами біографії політв'язня Любомира Старосольського, який у 1973–1975 рр. відбував покарання разом із З. Попадюком у мордовському таборі ЖХ-385/19, був звільнений у лютому 1975 р., а згодом, як свідчать матеріали енциклопедичного довідника про учасників українського руху опору, увійшов до кола правозахисників Любові Попадюк, Олени Антонів, Атени Пашко, допомагав збирати і розподіляти допомогу родинам політв'язнів (Зінкевич, О., 2010, с. 621–622).

Досить поширеними методами, якими система намагалася придушити рух спротиву в колоніях, були обшуки, дисциплінарні стягнення (догани, бесіди, позбавлення права на побачення, на закупівлю продуктів), переведення в

штрафний ізолятор, приміщення камерного типу (ПКТ), на тюремний режим утримання (як правило, до тюрми в м. Владимир). Ці заходи застосовувалися безпосередньо адміністрацією колоній (переведення до тюрми – через суд), проте, звичайно, з відома місцевих органів КДБ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 230–234).

Обшуки були спрямовані в першу чергу на виявлення різних написаних дисидентами документів, що виготовлялися з метою передачі на волю та подальшого розповсюдження. Зокрема, у середині 1973 р. у О. Сергієнка було вилучено документ, написаний від імені політв'язнів різних національностей на адресу Верховної Ради СРСР та Комітету захисту прав людини Організації Об'єднаних Націй (ООН), у якому стверджувалося про незаконність їх засудження та утримання під вартою. За це О. Сергієнка було поміщено на 6 місяців до ПКТ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 233). На початку 1974 р. у в'язня Кузьми Матвіюка знайшли декілька рукописних текстів «націоналістичного змісту»; покаранням було переведення його до штрафного ізолятора (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1032, арк. 99). У травні 1975 р. під час обшуку у В. Стуса забрали його лист, адресований лідеру російських дисидентів Андрію Сахарову, в якому висловлювалися конкретні пропозиції щодо організації підтримки політв'язнів однодумцями на волі (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 71). 30 жовтня того ж року адміністрація Дубравної ВТУ та Владимирської тюрми конфіскувала кілька десятків заяв, написаних українськими дисидентами в державні інстанції з нагоди Дня політв'язня (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 24). А у квітні 1978 р. у житловій зоні колонії № 36 Скальнинської ВТУ, де утримувалися В. Лісовий, Ігор Калинець, О. Сергієнко, було виявлено тайник із «антирадянськими» матеріалами, що призначалися для передачі за кордон (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1070, арк. 220).

Лідери та організатори руху спротиву серед українських політв'язнів, як правило, регулярно піддавалися різного роду дисциплінарним стягненням. Наприклад, проти В. Стуса протягом 1973 – 1976 рр. такі покарання застосовувалися як мінімум 22 рази. Зокрема, йому було оголошено 5 доган, п'ять разів він на місяць позбавлявся права на закупівлю продуктів харчування,

стільки ж разів – чергового побачення, 1 раз – права отримати чергову посылку, 4 рази переводився у штрафний ізолятор на термін 7–14 діб, тричі із ним проводили «виховні» бесіди. Крім того, у січні 1974 р. поета на 6 місяців було переведено до ПКТ (Кіпіані, В., 2019, с. 146–148). У жіночій колонії Дубравної ВТУ протягом 1972 – 1973 рр. Ірина Калинець отримала 3 дисциплінарні стягнення, С. Шабатура – 2 догани, 1 попередження і 5 діб штрафного ізолятора, Н. Строката – 7 стягнень, 15 діб штрафного ізолятора, 6 місяців утримання у ПКТ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 230). Наприкінці грудня 1973 р. за рішенням суду О. Сергієнко був переведений на тюремний режим утримання терміном на 3 роки (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1032, арк. 99).

Часто проти українських політв'язнів використовувалися етапування до слідчих ізоляторів КДБ на території УРСР, які супроводжувалися постійними профілактичними бесідами із працівниками КДБ. Метою таких етапувань було схиляння дисидентів до написання «покаяльних» заяв, їх зречення від своїх поглядів та одностумців. У такий спосіб в'язні тимчасово відокремлювалися від «табірного» середовища, що посилювало можливості тиску на них. Етапуванню у різний час піддавалися В. Чорновіл, І. Світличний, І. Гель, З. Антонюк, В. Лісовий, С. Шабатура, В. Овсієнко, Д. Шумук, М. Осадчий, Б. Ребрик та ін. Тільки у 1977 р. з профілактичною ціллю етапувалися до слідчих ізоляторів України 15 ув'язнених учасників національного руху (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1066, арк. 107).

Досить часто однією з цілей тимчасового перевезення дисидентів на територію УРСР була локалізація та припинення антирежимних виступів в колоніях. Зокрема, восени 1974 р. задля послаблення та зриву акцій протесту, приурочених до Дня політв'язня (30 жовтня) до Києва та Львова було етаповано І. Світличного, В. Чорновола та І. Геля (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 79); восени 1975 р. із аналогічною метою – В. Стуса, С. Шабатуру та В. Лісового (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 22–23). Із травня по грудень 1978 р. у слідчому ізоляторі КДБ в Києві утримували Юрія Шухевича, якого безуспішно намагалися схилити до публічного засудження «українського буржуазного націоналізму» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1071, арк. 339–341). Із

1976 р. також практикувалося етапування політв'язнів за 1–2 місяці до закінчення їх термінів до тих областей, в яких вони мали проживати після виходу на волю. У такий спосіб працівники КДБ намагалися перекрити канали передачі із колоній у «велику зону» документів та інформаційних повідомлень, а також обмежити зустрічі звільнених дисидентів під час шляху додому із однодумцями у Москві та Києві (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1052, арк. 60).

Абсолютна більшість політв'язнів під час перебування у слідчих ізоляторах КДБ, незважаючи на ізоляцію від своїх товаришів і перспективи можливого звільнення у разі написання «покаяльної» заяви, все ж проявили стійкість та не зрадили власних переконань. Більше того, В. Чорновіл у слідчому ізоляторі КДБ у Львові на початку 1975 р. вдався до протестів проти методів морального тиску, що використовувалися працівниками КДБ, оголосив голодування та відмовився від етапування назад в Мордовію. У відповідь наглядачі наділи на дисидента наручники та протримали декілька годин без верхнього одягу у тюремній машині (Чорновіл, 2005, с. 381–384). В. Стус та С. Шабатура восени 1975 р. у категоричній формі відмовилися від зустрічей і бесід із співробітниками КДБ, прямо заявили, що не мають наміру змінювати свої погляди. 30 жовтня вони провели голодування солідарності з нагоди Дня політв'язня, вимагаючи звільнення дисидентів та покарання організаторів репресій проти української інтелігенції (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 23). Тим не менше, дехто не витримував психологічного тиску під час перебування у слідчих ізоляторах. Як свідчать доповідні записки КДБ, у 1977 р. вдалося схилити до відмови від участі у акціях спротиву в колоніях М. Осадчого, Д. Шумука, В. Лісового та Б. Ребрика. Політв'язень Шинкевич в результаті проведеної «виховної» роботи «розкаявся», надав потрібну працівникам КДБ інформацію про діяльність В. Мороза, І. Геля, В. Романюка та виступив зі спеціальним зверненням до засуджених. Це звернення із критикою боротьби проти тюремного режиму згодом було направлено у політвідділи Дубравної та Скальнинської ВТУ для використання під час профілактичних заходів (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1066, арк. 107).

Інколи для ламання волі до спротиву політв'язнів працівники КДБ використовували їх родичів. Зокрема, у 1974 р. велася активна робота по вербуванню дружин засуджених в якості агентів. Із метою виявлення і перехоплення документів, які передавалися в'язнями на волю під час особистих побачень, вивчалися дружини О. Сергієнка та З. Антонюка (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1035, арк. 182). Було проведено відповідну роботу із дружиною З. Антонюка; в результаті після побачення з нею у січні 1975 р. в'язень дещо обмежив свою участь у русі спротиву. Сама дружина у бесіді з оперативними працівниками КДБ висловлювала просьбу по можливості ізолювати її чоловіка від «негативного впливу» зі сторони І. Світличного. Схожу роботу у 1974 – 1975 рр. проводили із родичами Ігоря Калинця та В. Овсієнка (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1044, арк. 151). Після проведення В. Морозом у Владимирській в'язниці у 1974 р. 145-денного голодування співробітники КДБ провели приховану роботу із його батьком. У результаті під час побачення із сином 5 травня 1975 р. Яків Мороз просив його в подальшому не порушувати тюремний режим (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1044, арк. 152). Восени 1975 р., напередодні акцій протесту у колоніях, приурочених до Дня політв'язня, було проведено профілактичну роботу із родичами І. Геля, М. Осадчого, Є. Пронюка, В. Овсієнка та З. Антонюка для здійснення на них «позитивного впливу» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1046, оп. 7, арк. 17). У той же час під час етапування В. Лісового та С. Шабатури до слідчих ізоляторів КДБ у Києві та Львові з метою психологічного тиску їм організовувалися побачення із родичами та колишніми колегами (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1047, арк. 23).

Досить поширеним методом боротьби із активністю українських політв'язнів була їх компрометація серед товаришів по нещастю, одностудців на волі та в українській діаспорі. Вона була своєрідною відповіддю КДБ на розгортання руху за статус політв'язня та посилилася із 1974 – 1975 рр. Дискредитаційні заходи здійснювалися в першу чергу щодо лідерів руху спротиву – В. Чорновола, І. Геля, І. Світличного, В. Мороза, Д. Шумука, М. Осадчого, Є. Сверстюка та ін., які мали значний авторитет і вплив у середовищі в'язнів, були організаторами антирежимної боротьби. Як правило,

працівники КДБ розпочинали процеси компрометації після остаточного впевнення у непохитності переконань конкретного інакодумця та неможливістю його «перевиховання» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 79).

На рубежі 1974 – 1975 рр. з метою компрометації В. Чорновола та І. Геля через агентуру у середовищі політв'язнів поширювалася інформація про нібито привілейовані умови їх утримання, регулярне надання їм побачень із співмешканками Атеною Пашко та Марією Войтович. І. Гель навіть отримав право зареєструвати шлюб із останньою у місцях позбавлення волі. Задля очорнення імен В. Чорновола, І. Геля та М. Осадчого серед української діаспори спеціально підготовлену компрометуючу інформацію про них було передано по контрольованому КДБ каналу в штаб Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) у м. Мюнхен (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1043, арк. 79).

У першій половині 1975 р. досить активними були заходи щодо компрометації І. Світличного. Зокрема, через агентуру з волі у Скальнинській ВТУ були поширені відомості про нібито причетність дисидента до арешту одного із його однодумців. Із самим І. Світличним регулярно проводилися нібито «конспіративні» зустрічі із працівниками КДБ. У березні 1975 р. його було переведено на посаду бібліотекаря, адже серед в'язнів побутувала думка про те, що тюремні бібліотекарі мають зв'язки із КДБ. У колі ув'язнених поширювалося повідомлення лондонської радіостанції «Голос вільної Польщі» про те, що в арештах української інтелігенції 1971 – 1973 рр. винен саме І. Світличний. Матеріали доповідних записок КДБ свідчать, що комплекс заходів по компрометації І. Світличного досягнув певних результатів. Його авторитет та вплив на інших в'язнів було дещо підірвано, що призвело до обмеження антирежимної активності дисидента (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1044, арк. 150–151).

У 1976 – 1977 рр. працівникам КДБ вдалося спровокувати та розпалити масштабний конфлікт у середовищі українських політв'язнів Дубравної ВТУ (колонія у с. Сосновка Мордовської АРСР). На ґрунті звичайної суперечки за лідерство та питання використання голодувань як методу боротьби проти тюремної адміністрації в результаті роботи КДБ утворились дві ворогуючі групи

– І. Гель, С. Караванський та В. Мороз з однієї сторони, Д. Шумук, М. Осадчий, В. Романюк та ін. – з іншої. З метою компрометації В. Мороза серед політв'язнів через оперативні канали наголошувалося на порушенні ним «табірного етикету». Водночас підкреслювався авторитет Д. Шумука та його прихильників, що постійно викликало конфліктні ситуації. Зрештою, у жовтні 1976 р. оперативні працівники відділу КДБ в Дубравній ВТУ встановили особистий контакт із Д. Шумуком та схиляли його до написання своїм родичам у Канаді і ФРН листів, які б дискредитували В. Мороза. Зважаючи на те, що написаний Д. Шумуком лист так і не був оприлюднений за кордоном, співробітники КДБ організували ретельну багатоходову комбінацію, в результаті якої лист Д. Шумука (у статті під назвою «Третій від заднього краю») підставним чином побачив світ у березні 1977 р. у газетах «Прикарпатська правда» (м. Івано-Франківськ) та «Вісті з України» (Канада; рупор радянської пропаганди за кордоном). У результаті авторитет В. Мороза, який у 1970-х рр. був символом українського національного руху на міжнародній арені, дещо похитнувся в середовищі української діаспори та серед однодумців на волі. На додачу, для посилення розбрату між політв'язнями, стаття «Третій від заднього краю» була поширена в Дубравній, Скальнинській ВТУ та Владимирській тюрмі. Одночасно через оперативні канали за кордоном було поширено інформацію про можливу співпрацю Д. Шумука із КДБ (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1060, арк. 95–98; Паска, Б., 2018, с. 106). Як бачимо, конфлікт у сосновській колонії радянські спецслужби змогли використати не тільки для компрометації окремих дисидентів, але і всього українського національного руху.

Найпоширенішим пропагандистським методом, спрямованим на «перевиховання» українських політв'язнів, були поїздки до ВТУ спеціальних груп. Як правило, вони організовувалися КДБ у співпраці із «зацікавленими» обласними комітетами КПУ. Встановлено, що всього протягом 1973 – 1978 рр. Дубравну і Скальнинську ВТУ відвідали як мінімум 19 таких пропагандистських груп (із них у 1973 р. – 5, 1975 р. – 4, 1976 р. – 2, 1977 р. – 4, 1978 р. – 2). При цьому були задіяні можливості семи обласних комітетів КПУ. Зокрема, за участі Львівського обкому було відправлено 4 групи, Івано-Франківського та

Рівненського – по 3 групи, Київського, Волинського та Тернопільського – по 2 групи, Дніпропетровського – 1 групу.

До їх складу, як правило, входили викладачі вищих навчальних закладів, співробітники пресових органів, голови колгоспів, радянські активісти, учасники українського національного руху 1940 – 50-х рр., які вже розкаялися, а також оперативні працівники КДБ. Зокрема, у 1973 р. серед пропагандистів були доцент кафедри наукового комунізму Львівського політехнічного інституту Г. Вакуленко, старший викладач Луцького державного педагогічного інституту ім. Л. Українки П. Борковський, викладач кафедри історії КПРС Тернопільського фінансово-економічного інституту Є. Паньків, голова колгоспу ім. Пархоменка Тернопільської обл. А. Гаврилюк та ін. (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 227–228). Учасники груп читали в'язням лекції, присвячені економічним і культурним досягненням радянської влади в Україні, розвитку сільського господарства, перемозі «ленінської національної політики». Проводились тематичні вечори на схожу тематику. Також демонструвалися пропагандистські кінофільми, фотовиставки, у бібліотеки передавалися відповідні брошури та книги. Із окремими політв'язнями проводилися індивідуальні бесіди з метою переконати їх припинити боротьбу проти радянської влади (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 228–229; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1046, арк. 17).

Такі поїздки пропагандистських груп мали деякий успіх серед представників «старшого покоління» політв'язнів. Зокрема, після візиту відповідної групи у червні 1973 р. майже всі засуджені із 19 відділення Дубравної ВТУ висловились за корисність подібних заходів (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 229). Засуджені Танюк, Жуковський, Фарбішевський під час бесід із пропагандистами у квітні 1976 р. заявили, що «такі приїзди земляків допомагають їм краще розібратися у своїх помилках» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1052, арк. 58–59). Керівництво КДБ, як правило, завжди рапортувало про певне «оздоровлення ситуації» у колоніях після приїздів спеціальних пропагандистських груп. У вересні–жовтні 1975 р. такі групи було відправлено за вказівкою КДБ спеціально з метою зриву акцій протесту в колоніях,

приурочених до Дня політв'язня (щоправда, без особливого результату) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1046, арк. 17).

Абсолютна більшість політв'язнів «дисидентського» покоління виступали різко негативно проти такого способу поширення радянської пропаганди, намагалися ігнорувати масові та індивідуальні заходи. У червні 1973 р. більше 20 політв'язнів, серед яких І. Гель, М. Осадчий, К. Матвіюк, Ігор та Ірина Калинці, Н. Строката, В. Стус, С. Шабатура, М. Дяк, І. Кандиба, Т. Мельничук та ін. у ході індивідуальних бесід із радянськими пропагандистами вказували на несправедливість національної політики СРСР щодо українського народу, відмовлялися визнати свою «провину», вважали репресії проти інтелігенції незаконними (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3, спр. 1026, арк. 229). У травні 1977 р. в'язні Скальнинської ВТУ І. Світличний, Є. Сверстюк, Є. Пронюк, В. Лісовий, І. Калинець та ін. взагалі відмовились відвідати «виховні» заходи чергової пропагандистської групи. Під час бесіди із учасником групи С. Крижановським (доктором філологічних наук, професором Інституту літератури АН УРСР та за сумісництвом оперпрацівником КДБ) І. Світличний та Є. Сверстюк висловлювали йому докори за непідтримку української національно свідомої інтелігенції та страх втратити власне благополуччя. О. Сергієнко прямо назвав усіх членів групи «кадебістами» і навідріз відмовився із ними розмовляти (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1062, арк. 203).

Отже, органи КДБ відігравали ключову роль у боротьбі системи проти українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Основними завданнями політики КДБ у питанні політв'язнів були обмеження та припинення їх протестної активності, ізоляція від зовнішнього світу, компрометування лідерів руху спротиву, а в перспективі – повне «перевиховання». Верхівка КДБ при РМ УРСР прагнула зробити режим ув'язнення дисидентів якомога більш жорстким і нестерпним. Усі методи боротьби КДБ проти українських політв'язнів можна поділити на дві групи: оперативні та пропагандистські. До оперативних методів відносилися: вербування та подальше використання агентури; переведення дисидентів на в'язничне утримання, до ПКТ та в карцер, дисциплінарні стягнення; камерні обшуки; етапування ув'язнених до слідчих ізоляторів КДБ на

території УРСР; робота із родичами інакодумців; компрометування в'язнів тощо. Серед другої групи методів можна виділити в першу чергу відправлення у ВТК спеціальних оперативно-пропагандистських груп, у ході яких відбувалися численні індивідуальні бесіди з ув'язненими дисидентами, читання лекцій, демонстрування агітаційних документальних та кінофільмів. Використання методів оперативного характеру мало тільки певні тактичні успіхи, однак не зуміло повністю припинити акцій протесту українських дисидентів у місцях позбавлення волі. Найбільшу ефективність мали заходи щодо компрометації політв'язнів, в результаті використання яких їх протестну енергію в окремих випадках було спрямовано на самопоборювання. Намагання КДБ добитися «перевиховання» дисидентів шляхом масштабної роботи спеціальних пропагандистських груп у місцях ув'язнення завершилась крахом та зустріло опір. Режиму не вдалось перетворити політв'язнів на слухняних «гвинтиків» радянської системи.

Перспективними напрямками подальшого наукового пошуку є вивчення політики КДБ щодо учасників руху спротиву, що залишалися на волі, українських діаспорних організацій та її співставлення із боротьбою проти політв'язнів. Комплексного дослідження із використанням матеріалів ГДА СБУ потребують проблеми антирежимної діяльності українських дисидентів у місцях позбавлення волі та особливостей агентурно-оперативної роботи співробітників КДБ серед в'язнів Владимирської тюрми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Деревінський, В. 2016. *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків.
2. Епплбом, Е. 2010. *Історія ГУЛАГу*. Київ.
3. Єсельчик, С. 2018. *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни*. Київ.
4. Зінкевич, О. (гол. ред.) 2010. *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник*. Київ.
5. Касьянов, Г. 2019. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ.
6. Кіпіані, В. (Упорядн.) 2019. *Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*. Харків.
7. Островський, В. 2015. *Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)*. Івано-Франківськ.
8. Паска, Б. 2018. Кампанія дискредитації дисидента Валентина Мороза з боку радянського режиму. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*, Вип. 2. 103–110. doi: 10.31861/hj2018.48.103-110hj.chnu.edu.ua

9. Секо, Я. 2013. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, Вип. 2(1). 98–105.
10. Чорновіл, В. 2005. *Твори* (у 10 т., Т. 4, Кн. 1). Київ.

REFERENCES

1. Applebaum, A. 2010. *Istoriia HULAHu* [GULAG: A History]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chornovil, V. (2005). *Tvory* [Writings] (Vol. 4, P. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Derevynskyi, V. 2016. *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu* [Viacheslav Chornovil: the Spirit That Tears the Body to Battle], Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Kasianov, H. 2019. *Nezhgodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [Dissenting Voices: the Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement's 1960–1980]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kipiani, V. (Ed.) 2019. *Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSR* [The Case of Vasyl Stus. Collection of Documents from the Archives of the Former KGB of the USSR]. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Ostrovskiy, V. 2015. *Suspilno-politychna diialnist Zinoviiia Krasivskoho (1929–1991 rr.)* [Socio-Political Activities of Zinovii Krasivskiy (1929–1991)]. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
7. Paska, B. 2018. Kampaniia dyskredytatsii dysydenta Valentyna Moroza z boku radianskoho rezhymu [The Campaign to Discredit Dissident Valentyn Moroz from the Side of the Soviet Regime]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha: Istoriia – History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University: Hystory*, Vyp. 2. 103–110. doi: 10.31861/hj2018.48.103-110hj.chnu.edu.ua [in Ukrainian].
8. Seko, Ya. 2013. Borotba ukrainskykh politv'iazniv u taborakh v druhii polovyni 1960-kh – seredyni 1980-kh rr. [The Struggle of Ukrainian Political Prisoners in the Camps in the Second Half of the 1960s - mid-1980s.]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia – The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, Vyp. 2(1). 98–105. [in Ukrainian].
9. Yekelchuk, S. 2018. *Povsiakdennyi stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny* [Stalin`s Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Zinkevych, O. (Ed.) 2010. *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Resistance Movement in Ukraine: 1960–1990. An Encyclopedia]. Kyiv. [in Ukrainian].